

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

İNFODEMİ: COVID-19 AŞILARI HAKKINDAKİ PAYLAŞIMLARIN AŞI KARŞITLIĞI PERSPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

INFODEMIC: EVALUATION OF SHARINGS ON COVID-19 VACCINES FROM ANTI-VACCINE PERSPECTIVE

Arş. Gör. Muazzez YELSİZ¹

Şerife ÇALIŞKAN SÖYLEMEZ²

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Covid-19 aşısına yönelik aşı karşıtı söylemlerin olup olmadığını, varsa hangi konularda yapıldığının ve infodemi olarak tanımlanıp tanımlanamayacağını tespit edilmesidir. Araştırma nitel olarak tasarlanmış ve doküman incelemesi yöntemiyle veri seti oluşturulmuştur. Araştırmanın verileri Teyit.org sitesinden elde edilmiştir. Veri seti kapsamlı bir içerik analizi ile çözümlenmiştir. Veri seti kodlanmış, sayısallaştırılmış ve yorumlanarak rapor edilmiştir. Daha sonra paylaşımlar aşı karşıtı söylemler perspektifinden kategorileştirilmiş ve betimlenmiştir. Çalışma sonucunda paylaşımların %91'inin yanlış bilgiler içerdiği belirlenmiştir. Ayrıca veri setinde komplo teorileri ve aşı sonrası olumsuz deneyimler başta olmak üzere aşı karşıtı söylemler tespit edilmiştir. Aşı karşıtı söylemlerin, Covid-19 aşılarna yönelik de yapıldığı ve bu konuda bir infodeminin varlığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Pandemi, Aşı karşıtlığı, Covid-19 aşısı, İnfodemi, Teyit.org doğrulama sitesi.

ABSTRACT

The aim of this study is to determine whether there are anti-vaccine discourses against the Covid-19 vaccine, if so, on which topics, and whether it can be defined as an infodemic. The study was designed qualitatively and the data set was created through document analysis method. The data of the study were obtained from the Teyit.org website. The data set was analyzed through a comprehensive content analysis. The data set was coded, digitized, interpreted and reported. The posts were then categorized and described from the perspective of anti-vaccine discourses. As a result of the study, it was determined that 91% of the posts contained false information. In addition, anti-vaccine discourses, especially conspiracy theories and negative experiences after vaccination, were identified in the data set. It was revealed that anti-vaccine discourses were also made against Covid-19 vaccines and the existence of an infodemic in this regard.

Keywords: Pandemic, Anti-vaccine, Covid-19 vaccine, Infodemic, Teyit.org fact-checking website.

¹ Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, muazezdemir@gmail.com.

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Yönetimi Bölümü, Sağlık Ekonomisi Doktora Programı, Doktora Öğrencisi, serifecaliskan33@gmail.com.

1. GİRİŞ

Pandemi döneminde doğru olmayan haberlere karşı güncel ve sağlıklı bilgi edinmek, toplum ve toplum sağlığı için daha da önemli hale gelmiştir. Bilhassa sosyal mecralar ve internet kanalları ile paylaşılan sahte veya yanlış haberlerin sebep olduğu dezenformasyon, Covid-19 ile mücadeleye en çok zarar veren konulardan birisi olmuştur (Türkiye Bilimler Akademisi, 2020, s. 47). DSÖ, Covid-19 ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra "infodemi" kavramına dikkat çekmiş ve infodemi, aşırı bilgi bolluğu ve yanıltıcı veya uydurma haberlerin, görüntülerin ve videoların hızla yayılması olarak tanımlamıştır (WHO, 2020a). İnsan sağlığıyla ilgili büyük krize neden olan salgın döneminde üretilen sahte haberler de tıpkı virüs gibi yayılmıştır. "Yanlış Bilgi Salgını" olarak Türkçeleştirilen infodemi, bilgi ve haber güvenilirliği bağlamında var olan sahte haber sorununa yeni bir boyut kazandırmıştır.

Sahte haber kavramına bakıldığında diğer yanıltıcı bilgi biçimleriyle ve özellikle de sosyal ilişkiler veya çevrimiçi medya aracılığıyla mesajları, hikayeleri, teorileri veya fikirleri ileten yanlış bilgilendirme ve dezenformasyonla örtüşmektedir. Yanlış bilgilendirme, zarar verme niyeti olmadan paylaşılan yanlış bilgileri içerirken dezenformasyon, zarar vermek amacıyla bilerek kurgulanan ve paylaşılan yanlış bilgileri içermektedir (Wang et al., 2019, p. 1-2). Yanlış bilgilendirme, olayların veya koşulların açıklamalarını temelde bir komploya dayalı olarak öne süren komplo teorilerini de içermektedir. Komplo teorilerinin büyük çoğunluğunun doğru değildir (Gerts et al., 2021, p. 2). Buna rağmen komplo teorilerinin insanların belirsizlik karşısında inançlarını korumalarına izin veren kendi içinde tutarlı açıklamalar sağlıyor gibi görünmelerinden ötürü oldukça yaygındır (Douglas et al., 2017, p. 538). Özellikle bilim, tıp ve sağlıkla ilgili konularda pek çok komplo teorisi vardır (Oliver & Wood, 2014). Sağlık açısından bakıldığında yanlış bilgiler, etkili sağlık hizmetini geciktirme veya engelleme potansiyeline sahiptir. Bazı durumlarda bireylerin yaşamlarını tehdit edebilecek özel sorunların ortaya çıkmasına dahi neden olmaktadır (Wang et al., 2019, p. 1).

Sağlık ile ilgili pek çok konuda topluma bilgi aktarılmasında ve riskin yoğunlaştırılması veya azaltılmasında büyük rol oynayan yazılı medya, TV ve radyo gibi geleneksel medya kanalları ile web siteleri ve sosyal medya mecraları, sahte bilgilerin de paylaşıldığı platformlar olarak bilinmektedir. Halk sağlığında acil durum olan Küresel Domuz Gribi Salgını (2009 H1N1) sırasında yapılan bir araştırmaya göre pandemi hakkında bilgi kaynağı olarak en sık internetin kullanıldığı tespit edilmiştir (Chew & Eysenbach, 2010, p. 1). Sosyal medya ve çevrimiçi siteler, hızlı ve büyük ölçekli paylaşım olanağı sağladığından yanlış ve yanıltıcı bilgilerin yayıldığı birincil platformlar haline gelmişlerdir (Pulido et al., 2020, p. 378). Son yıllarda özellikle Twitter, dünyanın her yerinden liderler ve yetkililer tarafından politikalar ve güncel olaylar hakkında bilgi iletmek için kullanılmaktadır. Dünya liderleri tarafından da sosyal medyanın bu şekilde benimsenmesi, özellikle kriz zamanlarında, sosyal medyanın vatandaşların davranışları üzerinde artan etkisine katkıda bulunmaktadır (Criss et al., 2021, p. 8). Özetlemek gerekirse tanınmış kişilerin sosyal medyada yer alması, bu platformların bilgi almada birincil kaynak gibi görülmesine neden olabilmekte ve insanların sahte haberlere inanmasının önünü açabilmektedir.

Sosyal medya ve internet kanalları, bilimsel sonuçların topluma yayılmasını kolaylaştırırken bilimsel bulguları açıklamak için sansasyonel bir dili tercih edebilmektedir. Çoğu zaman medya, makaleleri veya araştırma bulgularını yanlış yorumlamakta ve abartılı bir şekilde bildirmektedir. Bunun sonucunda medya, bilimsel raporlamada kafa karışıklığına, yanlış bilgiye ve güvensizliğe yol açabilmektedir (Ghaddar et al., 2022, p. 2; Yeung et al., 2022, p. 2). Ayrıca fikirlerin piyasada dikkat çekmek için yarıştığı ortamlarda, anlaşılması zor ve hatta sıkıcı olabilecek doğru bilimsel bilgiler, sansasyonel haberlerle kolayca gölgelenebilmektedir

(Wang et al., 2019, p. 1). Bununla birlikte sosyal medya, sözde uzmanlara ve uzman olmayan etkileyicilere sağlık hizmetleri alanında görüş ve yanlış bilgi paylaşımı konusunda güç vermektedir. Çoğu zaman, ünlüler, politikacılar ve aktivistler gibi belirli bir konuda herhangi bir uzmanlık bilgisi olmayan, ancak büyük bir etkiye sahip olan önemli toplumsal figürler, sağlıkla ilgili yanlış bilgilerin yayılmasında rol oynamaktadır (Yeung et al., 2022, p. 2). Sosyal medya ve internet mecraları günümüzde her türlü bilgiyi ve haberi alabileceğimiz kanallar haline dönüşmüştür.

Covid-19 salgınında pek çok kez evde kalma politikası uygulanmış ve bu süreçlerde insanların haber ve sosyal bağlantı için sosyal medyaya yönelimi artmıştır. Bu durum sonucunda, sosyal medyada yer alan komplo teorileri gibi infodemi oluşturacak bilgilere karşı insanlar daha savunmasız hale gelmişlerdir. Ayrıca yetkili kaynaklara güven düşük olduğundan insanlar yanlış bilgilere karşı daha hassas olabilmekte ve bu durum, yetkililer çelişkili bilgi ve rehberlik sağladığında ortaya çıkmaktadır (Gerts et al., 2021, p. 2). Bu nedenle yanlış bilginin yayılmasını azaltmanın bir yolu olarak halk sağlığı profesyonelleri için, acil durumlarda bilgi dönüştürme stratejilerinin etkinliğini incelemek ve gelecekteki iletişim ve eğitim kampanyalarını uyarlamak için bir geri bildirim döngüsü oluşturmak ve çevrimiçi halkın tepkisini ve algılarını izlemek giderek daha önemli hale gelmektedir (Chew & Eysenbach, 2010, p. 2). Ayrıca sosyal medyanın paylaşılan bilgileri denetleme ve uzman danışmanlığını artırma ihtiyacı giderek daha belirgin hale gelmektedir (Yeung vd., 2022, p. 2). Covid-19 hakkında güvenilir bilgilere zamanında erişimi sağlamak adına DSÖ'nün teknik risk iletişimi ve sosyal medya ekipleri, mitleri ve söylentileri takip etmek ve bunlara yanıt vermek amacıyla çalışmalar yürütmüştür (WHO, 2020b). Ayrıca DSÖ, web sitesinde efsaneleri yıkmaya ve yanlış bilgilerin çürütülmesine ayrılmış bir bölüm oluşturmuş ve nüfusa güvenilir veriler sağlamak için günlük raporlar yayınlamıştır (WHO, 2022). Türkiye'de de yalan ve sahte haberlerle mücadele etmek için bazı medya kuruluşları ve bazı bağımsız girişimler aracılığıyla yayılan bu içeriklerin doğruluğunu teyit etmek için bazı platformlar oluşturulmuştur. Bunlar yalansavar.org, dogrulukpayi.com, malumatfurus.org, teyit.org, dogrulugune.org platformlarıdır. Ayrıca bunlardan dogrulukpayi.com ve teyit.org platformları, "Uluslararası Doğruluk Kontrolü" ağına üyedir (Aydın, 2020, s. 80; Akyüz, 2020, s. 429). Bu gibi ulusal ve uluslararası platformlar Covid-19 döneminde de insanların maruz kaldığı yalan ve sahte haberlerin doğruluğunu teyit etmek adına pek çok içeriği analiz etmiş ve insanları infodemiye karşı korumak için çalışmışlardır.

İnfodemi, tüm pandemi sürecinde görülmekle birlikte aşı çalışmaları ve devamında aşılardan üretilmesi ile yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Covid-19 salgınına önlemeye veya yavaşlatmaya yönelik etkili bir çözüm yolu olarak aşı için araştırma çalışmaları başlamış ve kısa sürede aşı çalışmalarında olumlu sonuçlar elde edilmiştir (Ball, 2020). Ancak Covid-19 aşılardan hakkında sahte bilgi paylaşımları da gündemi eşzamanlı meşgul etmeye başlamıştır. Ayrıca Covid-19'a ve aşılardan dair belirsizliklerin olması aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığını körükleyici bir durum oluşturmuştur (Ghaddar et al., 2022, p. 1). Aşı tereddüdü, aşılardan mevcudiyetine rağmen aşılardan kabul etmede veya reddetmede gecikme anlamına gelmektedir ve iki uç kutup olan yüksek aşı talebi ile aşı reddi arasındaki süreklilik boyunca hareket etmektedir (Şekil 1). Başka bir ifade ile aşı tereddüdü, aşılardan reddetmekten ziyade aşı konusunda endişeli olma durumunu açıklamaktadır.

Şekil 1. Tüm Aşıların Tam Kabulü ile Kesin Reddi Arasında Aşı Tereddüdü Süreci

Kaynak: Eke vd., (2020: 238) tarafından WHO- SAGE Working Group, (2014, p. 9) raporundan yararlanılarak çizilmiştir.

Özellikle aşı karşıtı bireyler, sağlık hizmeti sağlayıcılarına ve büyük ilaç endüstrisine duydukları güvensizlik nedeniyle aşılar karşı çıkmaktadırlar (Criss et al., 2021, p. 8). Aşı karşıtı komplo teorileri, aşı güvenliği hakkında aşırı şüphe uyandırmakta ve güçsüzlük ve hayal kırıklığı duygularını artırırken, yetkililere olan güveni azaltmaktadır (Jolley & Douglas, 2014, p. 2). Ayrıca aşı karşıtı aktivistler, kişinin vücudu üzerinde kişisel özerkliği savunarak aşı konusunda tereddütlü bireylere de hitap etmektedir (Kaplan vd., 2023, 3). Bu paylaşımların sosyal medyada yer alması, aşı karşıtı gönderilerin beğenilmesi ve böylece sosyal medya aracılığıyla geniş bir kitleye ulaşılabilmesi potansiyel olarak yanlış bilgilerin yayılmasını hızlandırmaktadır (Ngai et al., 2022, p. 1-4). Aşı tereddüdü ise hastalıkları kontrol altına almak için gereken sürü bağışıklığını tehlikeye atabileceğinden ve virüsün daha fazla bulaş olmasına neden olabileceğinden küresel sağlığa yönelik en büyük 10 tehditten biri olarak görülmektedir (WHO, 2019). Bu durum Covid-19 pandemisinde de bir tehdit olarak görülmüştür. Örneğin Almanya'daki sağlık uzmanları, güvenli bir aşı bulunsa dahi aşı karşıtı hareketlerin birçok insanı aşı olmaktan caydırabileceğinden endişe duymuşlardır (WHO, 2020a). Bu ifadeden anlaşılacağı üzere aşı karşıtı içerikler Covid-19 aşı henüz geliştirilmeden önce başlamış ve bunların oluşturacağı tehditler dile getirilmiştir.

Covid-19 aşısı hakkında yapılan yanlış paylaşımlar, Covid-19 aşısına şüphe ile yaklaşılmasına ve aşı reddinin tetiklenmesine neden olmuştur. Covid-19 aşılarıyla ilgili çeşitli kaynaklardan yayılan yanlış bilgiler, Covid-19 salgınının başlangıcından bu yana internette yayılmaya devam etmektedir. Aşı karşıtı aktivistler de görüşlerini aktarmak için sosyal medya platformlarını kullanmaktadır (Muric et al., 2021, p. 2). Aşı karşıtı bu paylaşımları infodemi olarak tanımlamak mümkündür. Bu nedenle Covid-19 aşısı hakkında yayılan infodeminin önlenmesi, küresel anlamda halk sağlığının sürdürülebilmesi açısından önemli ve üzerinde durulması gereken bir eylemdir denilebilir.

Aşı karşıtlığı ve tereddüdü ile ilgili infodemi ile mücadele etmek adına doğrulama siteleri güvenilir platformlardır. Bu siteler, yanlış bilgiler içeren paylaşımları kanıtlayıcı bilgiler ile analiz eden ve herkesin kullanımına sunan kaynaklar haline gelmişlerdir. Bu çalışmada bir doğrulama sitesi olan Teyit.org üzerinden Covid-19 aşıları hakkındaki infodemi aşı karşıtlığı perspektifinden irdelenmiş ve bu durum betimlenmeye çalışılmıştır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada aşı karşıtı söylemlerin, pandemi sürecinde bir tür infodemi oluşturulmasından hareketle Covid-19 aşı paylaşımlarında aşı karşıtlığı infodemisinin irdelenmesi amaçlanmıştır.

Başka bir ifade ile çalışmada Covid-19 aşısına yönelik aşı karşıtı söylemlerin olup olmadığı, varsa hangi konularda yapıldığı ve infodemi olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı değerlendirilecektir. Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart tarihinden itibaren bir yıllık süreç analize tabi tutulmuştur. Bu zaman diliminde aşı çalışmalarının gündemde olduğu ve ardından aralık ayında Türkiye’de aşı uygulamasının başladığı bilinmektedir (BBC News Türkçe, 2020). Bu sebeplerden ötürü bu tarihler arasında paylaşımların yoğun olduğu ve aşı karşıtlığına dair bir betimlemenin ortaya konulabileceği düşünülmüştür.

Araştırma nitel olarak tasarlanmıştır. İlk aşama kapsamında veri setinin oluşturulması amacıyla doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırmaya konu olan olgulara dair bilgi sunan yazılı materyallerin analiz edilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018; 189). Araştırma kapsamında veriler Türkiye’de faaliyet gösteren doğrulama sitesi Teyit.org sitesi üzerinde 11.03.2020-23.03.2021 tarihleri arasında elde edilmiştir. Site üzerinden “Corona aşısı”, “Covid 19 aşısı” ve “Aşı” anahtar kavramları kullanılarak haberler ve içerikler tespit edilmiştir. Doğrulama platformu üzerinde yapılan taramada aşığı konu alan 58 paylaşımın analiz edildiği tespit edilmiştir. Teyit.org sitesinde doğrulamaya tabi tutulan haberler ve sosyal medya içerikleri aşı karşıtlığı bağlamında incelenmiştir. Bunlar iki araştırmacı tarafından bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Paylaşımlar arasında 34 tanesinin insanlarda aşı karşıtlığına sebebiyet verebilecek ve aşı korkusu oluşturabilecek nitelikte olduğu belirlenmiştir. Bu paylaşımlar ve analizleri çalışmanın veri setini oluşturmuştur.

İkinci aşamada veri seti analiz edilmiştir. Yıldırım ve Şimşek (2018: 197), tüm veri setinin doküman analizi yoluyla elde edildiği çalışmalar için kapsamlı bir içerik analizi yapılmasını önermektedir. Bu bağlamda çalışma kapsamında veri seti içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. İçerik analizi, verilerin araştırmanın ana soruları perspektifiyle kategoriler halinde düzenlenmesi sürecidir (Bowen, 2009; 32). Bu yöntem ile doğrulama sitesinde yer alan bilgilere bağlı olarak paylaşımın iddiası, analiz sonucu, yanıtıcı yönü, kaynakları ve etkileşim sayısı verileri Excel dosyası olarak düzenlenmiştir. Böylece veriler kodlanmış, sayısallaştırılmış ve yorumlanmaya hazır hale getirilmiştir.

Sonraki adımda paylaşımların içerikleri aşı karşıtlığı perspektifinden değerlendirmeye alınıp kategorileştirilmiştir. paylaşımlar 6 kategori altında toplanmıştır. Her kategoriden içerikler üzerinde durularak genel bir çerçeve çizilmesi planlanmıştır. Ancak analize tabi tutulan içeriklerin sayıca fazla olması sebebiyle her kategoride en çok etkileşim alan paylaşım derinlemesine incelenmiştir. Böylece aşı karşıtlığı olgusu Covid 19 aşıları özelinde betimlenmiştir.

3. BULGULAR

Aşılar pandemi ile mücadelede etkin çare olarak görülmüş ve aşı çalışmaları desteklenmiştir. Ancak sosyal mecralar başta olmak üzere çeşitli platformlarda paylaşılan içeriklere bakıldığında aşı karşıtlığını destekleyici ifadeler de yer verildiği bilinmektedir. Bu çalışma kapsamında öncelikle aşı hakkında insanların zihninde olumsuz düşüncelere yol açabilecek paylaşımlar incelenmiştir. Paylaşımların detayları tablo haline getirilmiş ve ardından grafiklerle yorumlanmıştır. Daha sonra aşı karşıtlığı perspektifinden incelenen veri seti kategorileştirilerek betimlenmiştir.

3.1. Paylaşımlar ve Detayları

Çalışma kapsamında analiz edilen 34 paylaşımın detayları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1. Teyit.org Doğrulama Platformunda Yer Alan Paylaşımlar ve Detayları

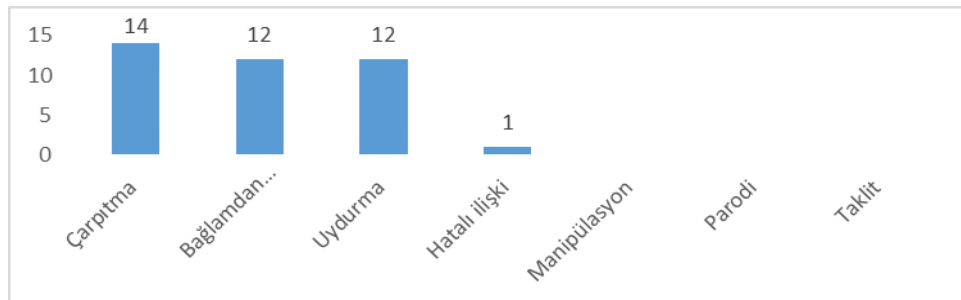
	İddia	Analiz Sonucu	Yanıltıcı Yönü	Etkileşim	Kategori
1	Canlı yayında aşılandıktan sonra bayılan hemşire bayıldıktan 10 saat sonra hayatını kaybettiği	Yanlış	Hatalı İlişkilendirme	906	Olumsuz Deneyimler
2	Sinovac'ın CoronaVac aşısının etkinliğini yüzde 70 olarak açıkladığı	Yanlış	Bağlamdan Koparma	23501	Aşı Etkililiği
3	Almanya'da aşı kaynaklı kayıplar yaşandığı	Yanlış	Bağlamdan Koparma, Çarpıtma	817	Olumsuz Deneyimler
4	Pfizer/BioNTech aşısının beklenenden daha az etkili olduğu	Yanlış	Bağlamdan Koparma	1088	Aşı Etkililiği
5	Videodaki kadının aşı nedeniyle titredığı	Sonuçlandırılmadı	Sonuçlandırılmadı	178663	Olumsuz Deneyimler
6	Sinovac aşıları enjektörlerde satıldığından Erdoğan ve Koca'ya uygulananın başka bir aşı olduğu	Yanlış	Çarpıtma	3277	Aşı Uygulamasında
7	Pfizer ve BioNTech aşısının deneylerinde altı kişinin hayatını kaybettiği	Yanlış	Çarpıtma	70	Çarpıtma Olumsuz Deneyimler
8	Videonun Covid-19 aşısı sırasında şırınganın iğnesinin kaybolduğunu gösterdiği	Yanlış	Uydurma, Çarpıtma	19791	Aşı Uygulamasında
9	Dr. Sucharit Bhakdi'nin aşının 70 yaş üzeri bireylerdeki ölüm oranında fark yaratamayacağı	Yanlış	Uydurma	2495	Çarpıtma Aşı Etkililiği
10	İsrail'de bir kişinin Covid-19 aşısı nedeniyle hayatını kaybettiği	Yanlış	Bağlamdan Koparma	5980	Olumsuz Deneyimler
11	Türkiye'ye ulaşan Sinovac aşısının Çin'de yasak olduğu	Yanlış	Çarpıtma	4086	Aşırı İtibarsızlaştırma
12	Aşı üreticilerinin aşı olmasının yasak olduğu	Yanlış	Bağlamdan Koparma	3028	Aşırı İtibarsızlaştırma
13	DSÖ'nün aşıların hastalığa karşı etkili olmadığını söylediği	Yanlış	Bağlamdan Koparma	9166	Aşı Etkililiği
14	Ümit Aktaş'ın Covid-19 aşıları hakkında iddiaları: Ya pandemiden kötüsü aşıyla gelirse? iddiası	Yanlış	Çarpıtma, Uydurma, Bağlamdan Koparma	12050	Aşı İçeriğine Güvensizlik
15	AstraZeneca'nın Covid-19 aşısına 14 haftalık erkek fetüs DNA'sı eklendiği	Yanlış	Uydurma	841507	Aşı İçeriğine Güvensizlik
16	12 aşı gönüllüsü koronavirüse yakalandığından aşının etkisiz olduğu	Yanlış	Bağlamdan Koparma	Belirtilmemiş	Aşı Etkililiği
17	Pfizer & BioNTech'in geliştirdiği Covid-19 aşısının gönüllülerde yüz felcine neden olduğu	Yanlış	Bağlamdan Koparma	18849	Olumsuz Deneyimler
18	Aşıların kısırlığa yol açtığı	Yanlış	Çarpıtma	463	Aşı İçeriğine Güvensizlik
19	Aşının içindeki luciferase enziminin genlerimizi değiştireceği	Yanlış	Uydurma, Bağlamdan Koparma	3876	Komple Teorisi
20	Bill Gates'in aşılarla dünya nüfusunu azaltmayı amaçladığı	Yanlış	Çarpıtma, Bağlamdan Koparma	21169	Komple Teorisi

21	Kapağı açılmamış şırıngalarla aşı yapıldığı	Yanlış	Bağlamdan Koparma	5045	Aşı Uygulamasında Çarpıtma Aşı Uygulamasında Çarpıtma
22	Sahte şırıngalarla aşı yapıldığını gösteren video iddiası	Yanlış	Çarpıtma	600	Aşı Uygulamasında Çarpıtma
23	Brezilyalı doktorun aşı denemeleri nedeniyle hayatını kaybettiği	Sonuçlandırılmadı	Sonuçlandırılmadı	9739	Olumsuz Deneyimler
24	IMF'nin Afrika ülkelerine borç için aşı ve çip takma gibi şartlar koştuğu	Yanlış	Uydurma	12700	Komple Teorisi
25	Yeni koronavirüsle ilgili tespitler içeren metnin Dr. Mehmet Öz'e ait olduğu	Yanlış	Uydurma	21600	Aşı Etkililiği
26	İtalyan milletvekilinin Bill Gates ve yeni koronavirüse dair iddiaları	Yanlış	Çarpıtma	29024	Komple Teorisi
27	Aşı ile insanlara maymun ve domuz geni enjekte edileceği ve böylece insanları kimeralara dönüşeceği	Yanlış	Uydurma	2559	Komple Teorisi
28	Koronavirüs sürekli mutasyona uğradığı için aşının işe yaramayacağı	Yanlış	Çarpıtma	4596	Aşı Etkililiği
29	Covid-19 aşlarıyla insanlara fetüs hücreleri enjekte edileceği	Yanlış	Çarpıtma	1621	Aşı İçeriğine Güvensizlik
30	Covid-19 aşısı ile insanlara maymun ve domuz genleri enjekte edileceği	Yanlış	Çarpıtma, Uydurma	1835	Aşı İçeriğine Güvensizlik
31	Covid-19 aşısı ile insanlara mikroçipler yerleştirileceği	Yanlış	Çarpıtma, Uydurma	715512	Komple Teorisi
32	RNA aşılarının insan DNA'sını değiştireceği	Yanlış	Uydurma	7044	Komple Teorisi
33	İtalyan doktor Roberto Petrella'nın Covid-19 testleri ve aşıyla ilgili iddiaları	Yanlış	Uydurma	40234	Komple Teorisi
34	Norveç'te 13 kişinin Pfizer-BioNTech aşısı nedeniyle hayatını kaybettiği	Sonuçlandırılmadı	Sonuçlandırılmadı	2615	Olumsuz Deneyimler

Çalışma kapsamında ele alınan paylaşımların analiz sonucu yanlış ve sonuçlandırılmadı şeklindedir. İddiaların %9'u yeterli kanıt bulunamaması veya sürecin devam etmesi sebepleri ile sonuçlandırılmadığı şeklinde belirtilmiştir. Analize tabi tutulan iddiaların %91 ise sonuçlandırılmış olup yanlış oldukları tespit edilmiştir. Diğer kategorilere ilişkin veriler grafiklerle görselleştirilmiş ve yorumlanmıştır.

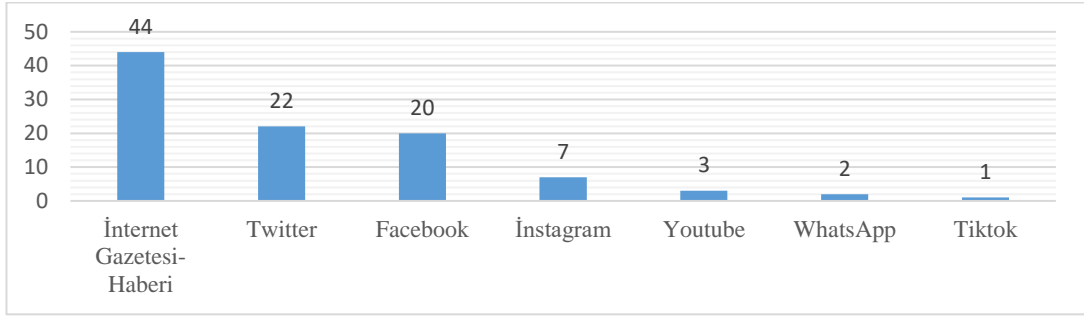
Teyit.org doğrulama sitesinde yer alan analiz süreci bilgilerine göre haberlerin yanıltıcı yönleri 7 kategoride değerlendirilmiştir (<https://teyit.org/metodoloji>). Çalışma kapsamında ele alınan ve yanlış olarak tespit edilen haberlerin yanıltıcı yönleri Grafik 1'de gösterilmiştir.

Grafik 1. Paylaşımların Yanıltıcı Yönleri ve Sayısı

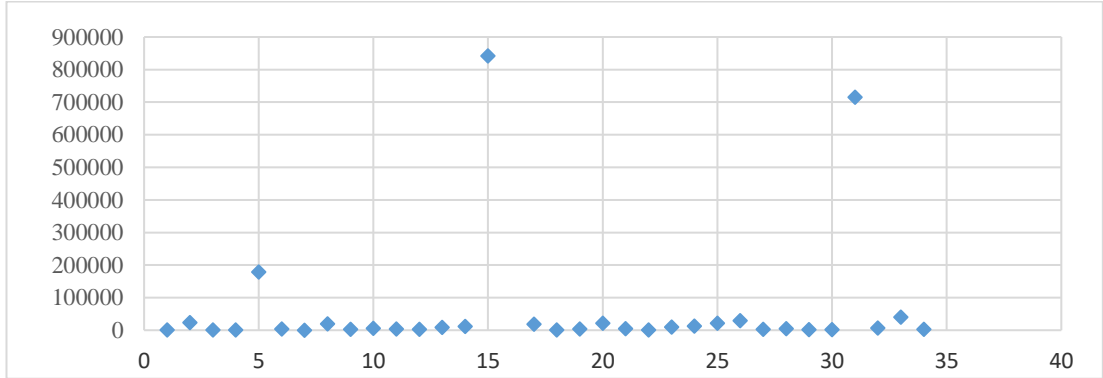
Çalışmada yer alan 14 paylaşımda çarpıtma, 12 paylaşımda bağlamdan koparma, 1 paylaşımda hatalı ilişkilendirme ve 12 paylaşımda uydurma olduğu tespit edilmiştir. Bu paylaşımlardan 3'ünde çarpıtma ve uydurma, 2'sinde çarpıtma ve bağlamdan koparma, 1'inde uydurma ve bağlamdan koparma, bir diğerinde ise bu üç yanıltıcı yönün bir arada var olduğu belirtilmiştir. Çalışma kapsamında 34 paylaşım incelenmiş olup bazı haberlerde birden fazla yanıltıcı yön bulunması sebebiyle toplam sayı daha fazla hesaplanmaktadır. Çalışma kapsamında manipülasyon, parodi ve taklit yönleri ile yanıltıcı paylaşımların olmadığı görülmüştür.

Grafik 2. Paylaşımların Yayınlandığı Kaynaklar

Paylaşımların yayınlandığı kaynaklara bakıldığında iddiaların, en fazla internet gazetesi ile internet haber sitelerinde dolaşıma girdiği görülmektedir. Bunları Twitter ve Facebook takip etmektedir. Aşı ile ilgili sahte paylaşımların en az yayıldığı kaynak Whatsapp ve Tiktok'tur.

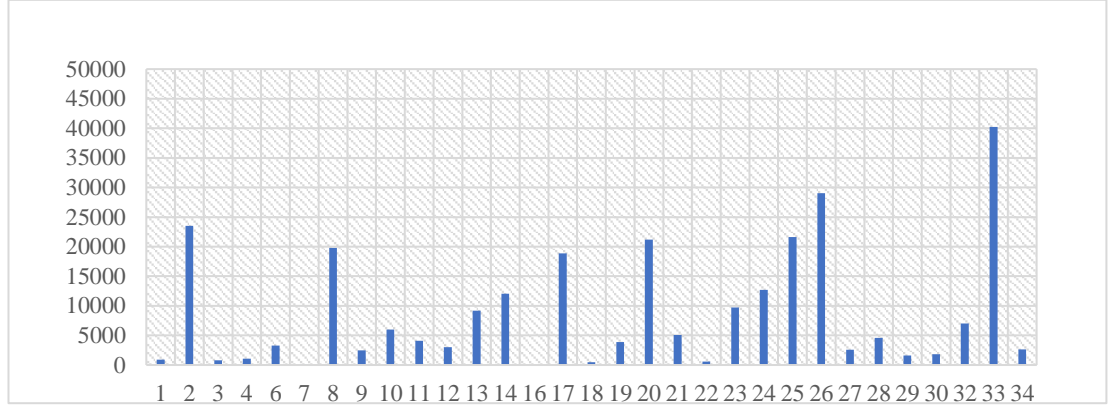
Grafik 3. Paylaşımların Etkileşim Sayıları

Yayılan paylaşımların etkileşim sayısına bakıldığında (grafik 3) skalanın geniş olduğu görülmektedir. Paylaşımların 70 ile 841 bin 507 aralığında değişen etkileşim sayısına sahip oldukları tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan 34 paylaşımdan 5 tanesinin binden az diğerlerinin ise binlerce etkileşim aldığı görülmüştür. En fazla etkileşimi sırasıyla 15, 31, 5, 33, 26 numaralı paylaşımlar almıştır. Paylaşımlar etkileşim sayıları bakımından değerlendirildiğinde 841 bin 507 etkileşim ile "14 Haftalık Öldürülen Erkek Bebeklerin Genetik DNA'sını Aşı Olarak Bize Yolluyorlar" başlıklı içerik ilk sırada yer almaktadır. Haber metni incelendiğinde "AstraZeneca'nın Covid-19 aşısına 14 haftalık erkek fetüs DNA'sı eklendiği" iddia edilmiş ve haberin gerçeklik payı taşımayan, üretilmiş yani uydurma olduğu yetkililerce belirtilmiştir. Etkileşim sayısı bakımından ikinci sırada yer alan "Covid-19 Aşı Çalışmalarında Mikroçip Şüphesi! Bill Gates Hedefte!" başlıklı paylaşım 715 bin 512 etkileşim almıştır. Paylaşımda "Covid-19 aşısı ile insanlara mikroçipler yerleştirileceği" iddia edilirken içeriğinde çarpıtma ve uydurma olduğu tespit edilmiştir.

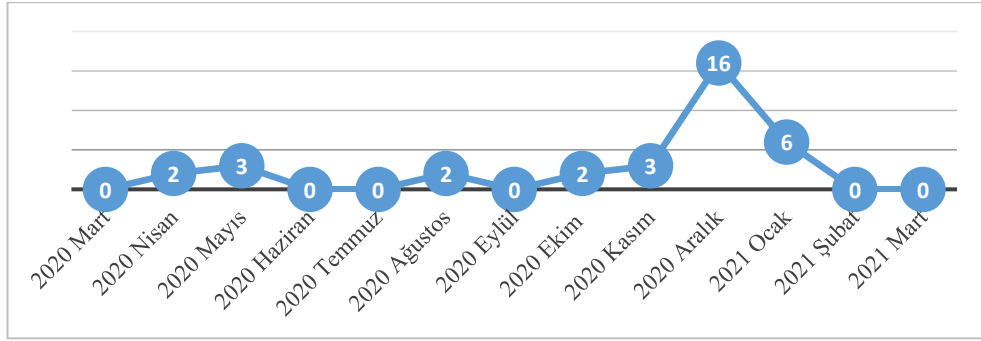
Grafik 3'te görülen 3 uç değer çıkarıldığında, diğer paylaşımların aslında dikkate değer sayılabilecek etkileşimler aldığını görmek daha mümkündür. Bu nedenle uç değerler çıkarılarak tekrar grafik oluşturulmuş ve Grafik 4'te gösterilmiştir.

Grafik 4. Paylaşımların Etkileşim Sayıları, Uç Değerler Çıktıktan Sonra

Grafik 4'te görüldüğü gibi diğer paylaşımların etkileşim sayıları oldukça fazladır. Grafik 4'te yer alan paylaşımlar toplamda 269.824 etkileşim ve ortalamada 8704 etkileşim almıştır (16 dahil). 16. paylaşımın etkileşimi "0" görülmektedir. Bunun nedeni paylaşımın sadece internet gazetesi yapılmış olmasıdır. Ayrıca diğer paylaşımların bazıları da internet haberleri veya gazetelerine ait sayfalarda paylaşılması nedeniyle etkileşimleri tam sayısını hesaplamak mümkün olmamaktadır.

Grafik 5. Paylaşımların Aylara Göre Dağılımı

Aşı karşıtlığını körükleyici ifadelerle yer veren içerikler incelendiğinde belirli aralıklarla paylaşım yapıldığı tespit edilmiştir. 2020 Aralık ayında 16 paylaşımın olması dikkat çekici bir bulgu olmuştur. Çalışma kapsamında analiz edilen 34 haberin 16'sının bu ayda olmasının sebebi araştırılmıştır. Paylaşım sayısındaki bu artışın sebebi SinoVac firması tarafından geliştirilen CoronaVac aşısının aralık ayında Türkiye'ye getirilmesi ve süreci takiben uygulanmaya başlaması olduğu düşünülmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020a; 2020b). Ocak (2021) ayında paylaşımın fazla olması da benzer şekilde aşının uygulanmaya başlaması ile alakalı olduğunu düşündürmektedir. Ancak paylaşımlar incelendiğinde yabancı kaynaklı içeriklerin olduğu görülmüştür. Türkiye açısından sebebin yukarıda bahsi geçen durumdan kaynaklandığı gibi küresel olarak da sebebin benzer olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki Ocak (2020) ayının başında başlayan aşı çalışmaları Aralık (2020) ayında olumlu sonuçlar verdiği açıklanmış ve BioNTech ve Pfizer'ın birlikte ürettiği Covid-19 aşısı, tam olarak test edilmiş ve acil kullanım için onaylanan ilk aşı olarak açıklanmıştır (Ball, 2020). Bu açıklama ülkelerin

aşılama faaliyetlerine başlayabileceğini göstermektedir. Aşıya karşı olan bireylerin bu haberlerden rahatsız olup kendi perspektiflerinden paylaşımlara başlaması şaşkıncı olmayan bir gelişmedir.

3.2. Aşı Karşıtlığı Perspektifinden Paylaşımların Kategorileri

Analizin ikinci aşamasında veri seti, aşı karşıtlığı bağlamında değerlendirmeye alınmıştır. Paylaşımlarda aşı karşıtlığı olgusunun nasıl işlendiği irdelenmiştir. Ayrıca aşı tereddüdünü arttırabilecek veya aşılar karşı olumsuz tutum oluşturabilecek iddiaların nasıl dile getirildiği incelenmiştir. Analiz sonucunda aşağıdaki kategoriler belirlenmiştir;

- Komplo teorisi
- Aşı etkililiği
- Aşı içeriğine güvensizlik
- Aşığı itibarsızlaştırma
- Aşı uygulamasında çarpıtma
- Olumsuz deneyimler

Veri setindeki paylaşımların %23,5'i (8 tane) komplo teorisi, %20,6'sı (7 tane) aşı etkililiği, %14,7'si (5 tane) aşı içeriğine güvensizlik, %5,9'u (2 tane) aşığı itibarsızlaştırma, %11,8'i (4 tane) aşı uygulamasında çarpıtma ve %23,5'i (8 tane) olumsuz deneyimler hakkında olduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında ortaya çıkan bu kategorilere ilişkin paylaşımlar ve analizleri betimsel analiz aracılığı ile incelenmiştir. Haber metinlerinin tamamına yer verilemeyeceği için her konuda en çok etkileşim alan haberlere yer verilerek çalışma sürdürülmüştür.

3.2.1. Komplo Teorisi

Bu kategorideki içeriklerde “Aşı insan DNA’sını değiştirecek”, “Covid nüfusu azaltma politikası ve aşı bir kitle imha silahı”, “Bill & Melinda Gates Vakfı’nın aşı çalışmalarının insanlığı soykırımı uğratma amacı taşıdığı”, “Aşının insanların genlerini değiştirip insanları radyo dalgalarını toplayan antenlere dönüştüreceği”, “Aşı ile insanlara maymun ve domuz genleri enjekte edileceği ve böylece insanları kimeralara dönüşeceği”, “Covid-19 aşısı ile insanlara mikroçipler yerleştirileceği”, “Aşının içindeki luciferase enziminin genlerimizi değiştireceği”, “IMF’nin Afrika ülkelerine borç için aşı ve çip takma gibi şartlar koştuğu” iddiaları bulunmaktadır. Bu iddialar komplo teorileri olarak isimlendirilmiştir. Bu kategoride etkileşim sayıları 1835 ile 715512 arasında değişen 8 içerik olduğu görülmüştür.

Görsel 1. Aşı ile Mikroçip Takılacağı İddiası

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-covid-19-asisi-ile-insanlara-microcipler-yerlestirilecegi-iddiasi>.

Detaylı incelenen paylaşım aynı zamanda tüm kategoriler içerisinde en fazla etkileşim alan ikinci haberdır. Paylaşımına göre Covid-19 aşısı ile insanlara mikroçiplerin yerleştirileceği iddia edilmiştir. Bill Gates'in, insanlara mikroçip yerleştirmek amacı ile küresel bir Covid-19 aşısını piyasaya süreceği belirtilmiştir. Teyit.org tarafından komplo teorisi olarak tanımlanan bu içerik çarpıtma ve uydurma yanıltıcı yönleri ile insanları yanıltmaktadır. Bill Gates'in bazı konuşmalarının ve projelerinin çarpıtılması ve de bazı ifadelerin gerçeklikten uzak, üretilmiş olmaları gerekçesi ile yanlış bir haber olduğu belirtilmiştir. İddiaları çürütmek için kanıtlar sunulmuştur. Kanıt olarak mikroçiplerin boyut olarak aşılardan enjekte edilemeyeceği ve bu iddiaların bilimsel dayanağının olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

3.2.2. Aşı Etkililiği

Aşının etkililiğine dair çeşitli iddialarda bulunulmuştur. Bu iddialar "Sinovac, geliştirdiği CoronaVac aşısının etkililik oranının yüzde 70 olarak açıkladığı (23501)", "Pfizer/BioNTech aşısının beklenenden daha az etkili olduğu", "Dr. Sucharit Bhakdi, aşının 70 yaş üzeri bireylerdeki ölüm oranında fark yaratamayacağı", "DSÖ'nün aşılardan hastalığa karşı etkili olmadığını söylediği", "2 bin aşı gönüllüsünden 12'si koronavirüse yakalandığından aşının etkisiz olduğu", "Dr. Mehmet Öz'e ait olduğu iddia edilen ifadelerde aşının mutasyonlar ve başka sebeplerden ötürü etkisiz olacağı" ve "Koronavirüs sürekli mutasyona uğradığı için aşının işe yaramayacağı" şeklindedir. Bu kategorideki içeriklerin etkileşim sayıları 1088 ile 23501 arasında değişmektedir.

Görsel 2: Aşının Etkililiğine Dair İddia

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-sinovacin-coronavac-asisinin-etkinligini-yuzde-70-olarak-acikladigi-iddiasi>.

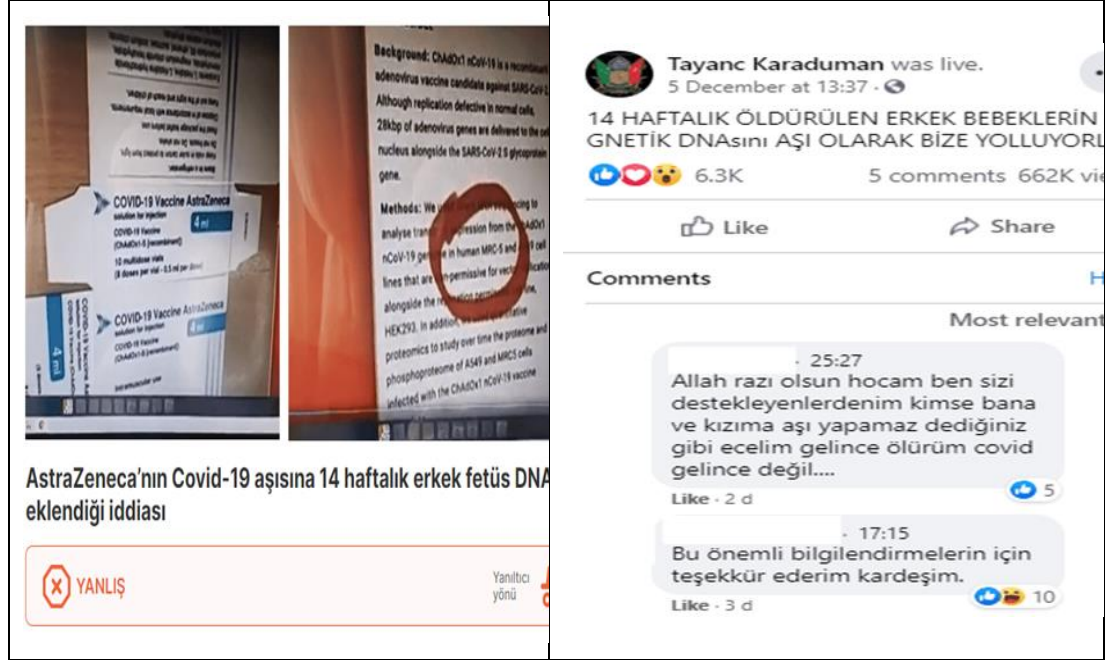
Bu kategoride en fazla etkileşim alan paylaşım Coronavac aşısının etkililiğinin yüzde 70 olduğunun yetkililerce açıklandığına dair bir iddia taşımaktadır. İddianın analiz sonucunda bağlamdan koparma yapılarak yanlış bilginin paylaşıldığı tespit edilmiştir. Bu iddianın Coronavac klinik çalışmaları esnasında yetkililerce yapılan açıklamanın bağlamından koparılıp farklı yorumlanması ile ortaya atıldığı belirlenmiştir. İnsanların aşı tereddüdü yaşadığı o dönemlerde, aşılardan etkinliğinin çarpıtılarak paylaşılması aşı karşıtlığını arttırabilecek bir durum oluşturmuş denilebilir. Görsel 2'de görüldüğü üzere yaklaşık 14 bin kişinin paylaşımı beğenmesi ve 2 binden fazla kişinin de tekrar paylaşması bu içeriğin binlerce kişi tarafından görüldüğünü göstermektedir.

3.2.3. Aşı İçeriğine Güvensizlik

İddialar incelendiğinde 841507 etkileşim ile en çok etkileşim alan içeriğin bu kategoride olduğu görülmüştür. 463 etkileşim ile en az etkileşim alan içerik ise aşının kısırlığa sebep

olacağı iddiasıdır. Bu iddia ayrıca Sözcü ve Coronoloji sayfalarında paylaşılmıştır. Bu kategoride yer alan içerikler “Aşı ile pandemiden kötüsü gelirse”, “AstraZeneca’nın Covid-19 aşısına 14 haftalık erkek fetüs DNA’sı eklendiği (841507)”, “Aşıların kısırlığa yol açtığı”, “Aşılarla insanlara maymun ve domuz geni enjekte edildiği iddiası” ve “Covid-19 aşılarıyla insanlara fetüs hücreleri enjekte edileceği” iddialarından oluşmaktadır. Bu iddiaların %80’inde çarpıtma yapılmıştır. Aşının içeriğindeki bu maddeler ile insanlar aşı konusunda kafası karışabileceğinden aşı karşıtı bir davranışa sebebiyet verebilir.

Görsel 3. Aşı İçeriğinde Fetüs DNA’sı Bulunduğuna Dair İddia

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-astrazenecanın-covid-19-asisina-14-haftalik-erkek-fetus-dnasi-eklendigi-iddiasi>.

Aşı içeriği ile ilgili bu iddiada, AstraZeneca tarafından geliştirilen covid aşısının içeriğinde “14 haftalıkken aldırılan ya da ölen erkek fetüslerin akciğerinden alınan DNA parçalarının” bulunduğunu açıklamıştır. Bu içerikte uydurma ve yanıltma yöntemi ile yanlış bilginin paylaşımına sokulduğu tespit edilmiştir. Bu iddianın yanlış olduğuna dair kanıt olarak bilimsel açıklamalar yazılmıştır. Şöyle ki aşı geliştirme aşamalarında fetüsten elde edilen hücrelerin kullanıldığı ancak her aşı için tekrar fetüs arayışına girilmediği örneğin bu covid aşısı için 1973 yılında alınan hücrelerin laboratuvarında çoğaltılarak kullanılmaya devam edildiği açıklamasında bulunulmuştur. Ayrıca fetüs hücrelerinin aşı son halini aldığı anda aşı içeriğinde saflaştırıldığını ve DNA dizilimine zarar vermediği bilgisi paylaşılmıştır. Aşının bileşenlerine dair bu yanlış bilgi aşı karşıtlarınca sıkça dile getirilen bir iddia olup bilimsel açıklaması pek çok kez çeşitli haberlerle açıklanmıştır. Bilimsel pek çok bilgi paylaşılmakla birlikte bu söylemler pek çok insanı etkilemekte ve aşı tereddüdü yaşayanların kafasını karıştırabilmektedir.

3.2.4. Aşırı İtibarsızlaştırma

Bu kategoride 2 adet iddia tespit edilmiştir. Bunlar 4806 etkileşim alan “Türkiye’ye ulaşan Sinovac aşısının Çin’de yasak olduğu” iddiası ile 3028 etkileşim alan “Aşı üreticilerinin aşı olmasının yasak olduğu” iddiasıdır.

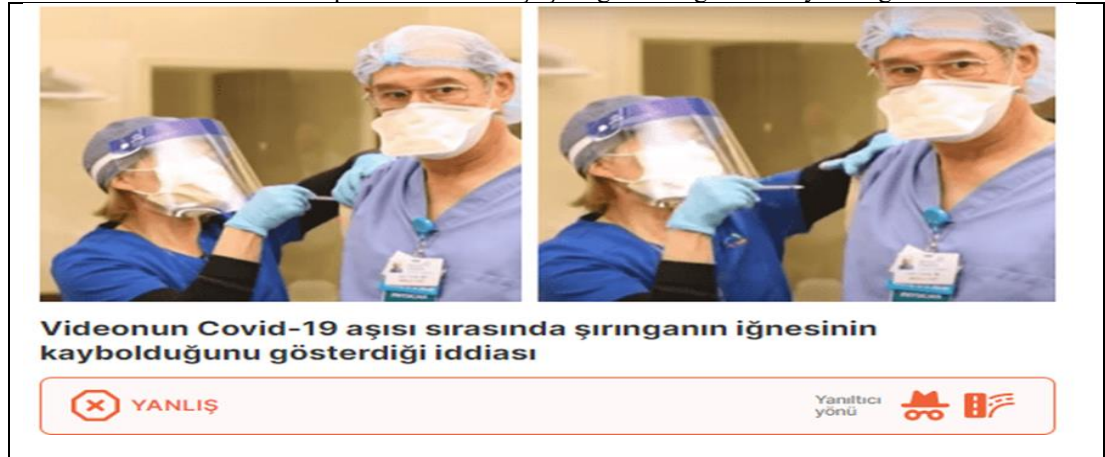
Görsel 4. Coronavac Aşısının Çin’de Yasak Olduğuna Dair İddia

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-turkiye-ulasan-sinovac-asisinin-cinde-yasak-oldugu-iddiasi>.

Bu iddianın yanlış olduğu yukarıdaki görsel 4’te görüldüğü üzere resmi kanallarca açıklanmıştır. Paylaşımında çarpıtma yoluyla yanlış bilgi üretilmiş olup Coronavac aşının Çin’de yasak olduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu içerikte sözü geçerli olan bir yetkilinin ağzıyla konuşulması, bilgilerin inandırıcılığı açısından kullanılmış olabilir. Ancak bahsi geçen röportaj 27 Kasım tarihinde (A Haber, 2020) gerçekleşmiş olup Çin İstanbul Başkonsolosu acil kullanım izni ile aşılama faaliyetlerinin başladığını ifade etmiştir. Başka bir ifade ile programda iddiaya dayanak olacak bir bilgi geçmemiştir. Paylaşım Coronavac aşısının Türkiye’ye ulaştığı 30 Aralık günü yapılması da dikkat çekici başka bir noktadır.

3.2.5. Aşı Uygulamasında Çarpıtma

Bu kategoriye ilişkin 4 adet içerik tespit edilmiştir. İçerikler “Sinovac aşıları enjektörlerde satıldığından Erdoğan ve Koca’ya uygulananın başka bir aşı olduğu”, “Covid-19 aşısı sırasında şırınga iğnesinin kaybolduğu (19791)”, “Sahte şırıngalarla aşı yapıldığını gösteren video” ve “Kapağı açılmamış şırıngalarla aşı yapıldığı” iddialarından oluşmaktadır. Bu içeriklerin etkileşim sayıları 600 ile 19791 arasında değişmektedir.

Görsel 5. Yetkililere Yapılan Covid-19 Aşı Şırıngasında İğnenin Kaybolduğuna Dair İddia

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-videonun-covid-19-asisi-sirasinda-siringanin-ignesinin-kayboldugunu-gosterdigi-iddiasi>.

Bu kategorideki iddiaların birbirinin benzeri olduğu görülmektedir. En çok etkileşim alan içerik incelendiğinde çarpıtma ve uydurma yanıltıcı yönleri ile yanlış bilgi paylaşıldığı tespit edilmiştir. Teyit.org’un bulgularına göre Covid-19 aşılarında iğnesi geri çekilebilir şırıngalar

kullanılmıştır. Paylaşımlarda bu bilgi verilmeyip aşılama sonrası görünmeyen iğneler üzerinden yorumlar yapılarak çarpıtma yapılmıştır. Paylaşılan fotoğraf ve videolar insanları aşıya karşı tereddütte bırakacak kanıtlar sunmaktadır.

3.2.6. Olumsuz Deneyimler

Bu kategori altında etkileşim sayıları 70 ile 178663 arasında değişen 8 paylaşım tespit edilmiştir. Bu paylaşımlar “Covid-19 aşısı olan hemşirenin bayılarak hayatını kaybettiği”, “Almanya’da aşı kaynaklı kayıplar yaşandığı”, “Videodaki kadının aşı nedeniyle titrediği (178663)”, “BioNTech aşısının deneylerinde altı kişinin hayatını kaybettiği iddiası”, “İsrail’de bir kişinin Covid-19 aşısı nedeniyle hayatını kaybettiği”, “Pfizer & BioNTech’in geliştirdiği Covid-19 aşısının gönüllülerde yüz felcine neden olduğu”, “Brezilyalı doktorun aşı denemeleri nedeniyle hayatını kaybettiği” ve “Norveç’te 13 kişinin Pfizer-BioNTech aşısı nedeniyle hayatını kaybettiği” iddialarında bulunmaktadır.

Görsel 6. Aşı Sonrası Yaşanılan Olumsuz Deneyimlere Dair İddia

Kaynak: <https://teyit.org/analiz-videodaki-kadinin-asi-nedeniyle-titrediği-iddiasi>

En çok etkileşim alan paylaşım incelendiğinde, oğlu tarafından sosyal medya hesabında paylaşılan kadının aşı sonrasında titremeye başladığı ve sebebinin bilinmemekle birlikte aşından kaynaklandığı belirtilmiştir. Teyit.org durumu araştırıp paylaşımı yapan kişi ile de görüşmüştür. Aşı sonrasında titremenin başladığı doğrulanmış. Ancak bu durumun aşından kaynaklandığına dair kesin bir kanıt olmadığı belirtilmiştir. Doğrulama sitesi yeterli kanıt sunamadığı için iddiayı sonuçlandırılmadı olarak yayınlamıştır. Aşı uygulaması sonrası yaşandığı iddia edilen çeşitli paylaşımlar dolaşıma sokulmuştur. Bu paylaşımlar aşı olmayı geciktiren, öteleyen insanlar için olumsuz deneyimler olmakla birlikte aynı zamanda aşı reddine sebebiyet verebilecek dayanaklar oluşturabilmektedir. Aşı karşıtı bireylerin ellerini güçlendiren paylaşımlar olmuştur.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Covid-19’un ortaya çıkışı ile toplumlarda endişe meydana gelmiş ve insanlar ilk başta enteresan olayların hastalığa neden olduğu veya farklı komplo teorileri ışığında hastalığın laboratuvar ortamlarında oluşturulduğu (Gerts et al., 2021, p. 2; Akyüz, 2021, s. 173) kanısına inanmışlardır. Aynı şekilde Covid-19’a karşı geliştirilen aşılar hakkında da insanlar şüpheyle yaklaşmışlardır. Dünya güvenli ve etkili bir aşı arayışına odaklanmış olsa da aşılarla dair infodemi de yayılmaya devam etmiştir.

Covid-19 salgını sırasında sosyal medyadaki kitlesel, özgür ve sınırsız bilgi alışverişi, korku ve belirsizliğin beslediği virüsle ilgili sahte haberlerin sayısının ve dolaşımın artışı için verimli zeminler oluşturmuştur (Wang et al., 2019, p. 5; Gerts et al., 2021, p. 3; Ghaddar et al., 2022, p. 1). Bu çalışma kapsamında paylaşımların en fazla internet gazetelerinde ve arkasından Twitter ve Facebook'ta, en az ise Whatsapp ve Tiktok sosyal medya hesaplarında dolaşıma girdiği tespit edilmiştir. Ergüney ve Kara (2022) tarafından yapılan çalışmada sahte haberlerin en çok Twitter hesaplarında paylaşıldığı tespit edilmiştir. Yapılan bibliyometrik bir çalışmaya göre de yanlış haberlerin en fazla yayıldığı sosyal medya platformlarının sırasıyla Twitter, YouTube ve Facebook olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Yeung et al., 2022, p. 6). Ghaddar ve diğerlerinin (2022, p.6) yaptığı çalışmada katılımcıların ana bilgi kaynaklarının %40'tan fazlasını sosyal medya platformları (Instagram %39,7 ve Facebook %37,9) oluşturmaktadır. Kesgin ve Ünlü'nün (2021) çalışmasına göre, Covid-19 aşısıyla ilgili bilgiler öncelikle sosyal medya, haber siteleri, aşı içerikli televizyon yayınları ve sağlık bakanının açıklamaları aracılığıyla elde edildiği bulunmuştur. Pandemi sürecinde öğrencilerin ise en fazla haber alma kaynaklarını televizyon haberleri, internet haber siteleri, sağlık bakanlığı, Instagram ve Twitter oluşturmuştur (Ergüney & Kara, 2022).

Sosyal medya platformlarında, güvenilirliği düşük içerikler daha az yaygın olsa bile, yüksek etkileşim potansiyeli sebebi ile daha zararlı olabilmektedir (Broniatowski et al., 2022). Bu çalışmada paylaşımların etkileşim sayılarının 70 ile 841507 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Paylaşımların % 84,3'ünün binlerce etkileşim aldığı sanal bir ortamda milyonlarca kişinin de bu yanlış bilgi içeren paylaşımları görmesi ve inanması muhtemel bir durumdur. Öyle ki yapılan bir çalışmada yanlış paylaşımların, insanları etkilediği ve çalışmanın katılımcılarından %55,7'sini aşı konusunda endişelendirdiği bulunmuştur (Egünev & Kara, 2022). Akyüz'ün (2021, p. 179) çalışmasında ise katılımcıların %35,4'ü aşı yaptırmama konusunda kararsız olduklarını bildirirken %29,9'u aşı yaptırmayacağını bildirmiş ve aşı yaptırmayacağını ifade edenlerin aşı karşıtı iddialara inanma düzeyleri yüksek bulunmuştur. Genel olarak, aşı karşıtı yanlış paylaşımlar, aşı güvenliği hakkında aşırı şüphe uyandırmakta ve güçsüzlük ve hayal kırıklığı duygularını artırırken, yetkililere olan güveni azaltmakta ve bu da aşılama konusunda isteksizliğe neden olmaktadır (Jolley & Douglas, 2014, p. 6). Bu ifadelerden etkileşim oranlarının yüksek olduğu dijital medya ortamlarında paylaşımın sokulan aşı karşıtı sahte paylaşımlardan bireylerin etkilendiği ve infodemiye arttıracak bir unsur olduğu söylenebilir.

Yapılan bu çalışmada paylaşımların Aralık (2020) ve Ocak (2021) aylarında yoğunlaştığı görülmüştür. Bu dönemsel yoğunluğa aşılama ortama çıkış tarihleri ile akabinde verilen acil kullanım izinleri sebep olarak düşünülmüştür (Ball, 2020). Covid-19'un salgın olarak ilan edilmesinin ardından dünya çapında aşılar olana ilgi artmış ve medyada geniş yer verilmiştir. Hali hazırda farklı ilaç şirketleri ve bilim adamları tarafından geliştirilen, farklı etkinlikte çok sayıda aşı bulunmaktadır. Ancak Covid-19 aşılama konusunda kamuoyu bilgisi, sınırlı seçenek veya marka tanınırlığı olan önceki aşılarından oldukça farklıdır (Kaplan vd., 2023, s. 1-2). Covid-19 aşılama neredeyse 1 yıl gibi kısa bir sürede oluşturulmuş gibi görünmektedir. Ancak koronavirüse karşı aşı geliştirilmesine yardımcı olan araştırmalar Ocak (2020) ayında başlamamıştır. Halihazırda araştırmacılar SARS (şiddetli akut solunum sendromu) ve MERS'e (Orta Doğu solunum sendromu) neden olan ilgili koronavirüsleri incelemekte ve yeni aşı türleri üzerinde çalışmalar sürdürmekteydiler (Ball, 2020). Ancak kamuoyundaki bu bilgi eksikliği dahi aşı karşıtlarının söylemlerine 1 yıl içerisinde geliştirilen aşılar güvenilemeyeceği olarak yansımıştır.

Bu çalışmada Covid-19 aşılama hakkındaki paylaşımların çarpıtma, bağlamdan koparma ve uydurma taktikleri kullanılarak ortaya atıldığı sonucuna ulaşılmıştır. İnternette aşı karşıtları tarafından kullanılan 4 taktik bilimi çarpıtmak, hipotezleri değiştirmek, sansür ve muhalefete

saldırmak şeklinde tanımlanmaktadır. Bu taktiklerin tümü, genel popülasyonun aşımaya karşı tereddüt etmenin en yaygın nedeni olan güvenlik kaygılarına hitap etmek için birlikte kullanılmaktadır (Kaplan vd., 2023, s. 3). Ortaya çıktığı andan itibaren Covid-19'un "bilinmez, belirsiz ve öngörülemez olma özelliğinin", insanlar üzerinde korku oluşturmaya kaçınılmaz olmuştur (Giritli İnceoğlu, 2020, s. 633). Covid-19'un bilinmezlikleri ile birlikte başlatılan aşı çalışmaları insanları umutlandırırken diğer yandan da yanlış ve sahte bilgi içeren paylaşımlar nedeniyle insanları endişelendirmiştir. Gerts ve diğerlerinin (2021, p. 1) çalışmasına göre genel olarak yanlış bilgi olarak sınıflandırılan tweet'ler, yanlış bilgi olarak sınıflandırılmayan tweet'lere kıyasla olumsuz duygu, korku, öfke ve iğrenme konusunda daha yüksek puan alma eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın ikinci adımında paylaşım içerikleri aşı karşıtlığı perspektifinden analiz edilmiş olup 6 kategori altında değerlendirilmiştir. İddiaların en fazla komplo teorisi (%23,5), olumsuz deneyimler (%23,5), aşı etkililiği (%20,6) ve aşı içeriğine güvensizlik (%14,7) hakkında olduğu ortaya çıkarılmıştır. En çok etkileşim alan iddia aşı içeriğine güvensizlik kategorisi ile alakalı paylaşımır. Aşı konusunda çekimser davranan bireyler için aşya güven konusu önemli olup güvensizlik oluşturabilecek bir durum aşı reddini tetikleyebilmektedir. Yapılan bir çalışmada aşı karşıtlığı kategorisi örneklemin %12'sini, komplo ve yanlış bilgi kategorisi ise örneklemin %15'ini temsil ettiği bulunmuştur (Criss et al., 2021, p. 7). Başka bir çalışmada ise Facebookta yayılan Covid-19 aşı karşıtı ile ilgili yanlış bilgilerde en yaygın içerik temalarının güvenlik endişeleri olduğunu ve ardından komplo teorilerinin geldiğini göstermektedir (Ngai et al., 2022, p. 8).

Toplumun genelini etkileyen ve kaos yaratan Covid-19 pandemisinde medyayı, özellikle sosyal medyayı yönetebilmek oldukça güç bir hal aldığı yapılan çalışmalarda görülmektedir. Salgını sonlandırmak adına yapılan aşı çalışmaları ve geliştirilen aşılaraya yönelik var olan infodemiye yönetmek en az pandemiye yönetmek kadar güç bir durum olmuştur. Bu nedenle aşı başta olmak üzere üretilen çözümler konusunda insanları infodemiden koruyabilmenin yollarını bulmak ve infodemiye önlemek kritik bir unsur olmuştur.

Çalışma kapsamında Covid-19 aşısına yönelik aşı karşıtı söylemlerin olup olmadığı, varsa hangi konularda yapıldığı ve infodemi olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı üzerinde durulmuştur. Bu infodeminin aşı kararı üzerindeki etkisi incelenmemiştir. Bu çalışmanın sonucunda aşı karşıtı söylemlerinin Covid-19 aşılarına yönelik de yapıldığı ve bu bağlamda bir infodeminin gerçekleştiği görülmüştür. Çalışma kapsamındaki küçük veri setinde dahi analiz edilen paylaşımların %91'inin yanlış olması aşı konusunda yayılan bilgilere şüphe ile bakılması gerektiğini göstermektedir. Yanlış bilgi salgınının, başka bir ifade ile infodeminin Covid-19 aşısı konusunda çokça yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun insanların aşı olma kararını etkilemesi, aşı tereddüdü yaşaması ve daha da kötüsü aşyaı reddetmesi olası bir durumdur.

Çalışmanın bir diğer sonucu yanlış olarak belirtilen içeriklerde komplo teorisi (%23,5), aşı etkililiği (%20,6), aşı içeriğine güvensizlik (%14,7), aşyaı itibarsızlaştırma (%5,9), aşı uygulamasında çarpıtma (%11,8) ve olumsuz deneyimler (%23,5) konularının işlenmiş olmasıdır. Bu konuların insanları etkilemesi ve aşyaı dair pek çok soru işareti oluşturmaya da olasıdır.

Covid-19 döneminde hastalığın yayılma korkusu insanları birbirinden uzaklaştırmış ve insanların sosyal medya platformlarına yönelmesini arttırmıştır. İnsanlar sosyal medyadan ve TV programlarından haber almak zorunda kalmışlardır. Covid-19 döneminde insanlar vaka ve ölüm sayılarının artması nedeniyle endişe duyarken medyadaki dezenformasyon ile endişe düzeyleri daha da yükselmiştir. Dijital medyadaki önlenemeyen yalan ve sahte haberlerin

yayılması bir salgın olan infodemiye sebep vermiştir. Birçok alanda yayılan yanlış paylaşımları azaltmak için çabalar vardır. Bu çabalardan biri de doğrulama sitelerinin şüpheli paylaşımlarda yer alan iddiaları araştırmaları ve analiz etmeleridir. Yapılan analiz sonucunda paylaşımların doğru ya da yanlış olduğu kanıtlar ile birlikte bildirilmektedir. Bu tarz doğrulama sitelerinin yaygınlaştırılması ve bilinirliğinin artırılması önerilmektedir.

Halk sağlığı uzmanlarına sağlıkla ilgili yalan paylaşımları, komplo teorilerini ne zaman ve nasıl ele alacakları konusunda daha iyi bir öngörü sağlamak için bu tarz çalışmalara önem verilmelidir. Ayrıca sağlıkla ilgili yapılan açıklamalarda açıklayıcı ve anlaşılır bir dil kullanılmasına dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Yanlış paylaşımlar konusunda insanları bilinçlendirmek adına çalışmalar yapılmalı, yalan ve sahte haberlerin doğruluğunu teyit eden platformların kullanımını yaygınlaştırılması ve bu konuda insanların dikkatini çekerek insanların karar almalarında gerçeklerle onları aydınlatmak gerekmektedir. Ayrıca sosyal medya okuryazarlığının, pandemi gibi tüm toplumu etkileyen olaylar konusunda insanları bilgilendirmek, topluma mal olabilecek olumsuz sonuçları hafifletmek veya engellemek için yaygınlaştırılması gerekmektedir.

YAZARLARIN BEYANLARI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

6. KAYNAKÇA

Akyüz, S. S. (2020). Yanlış bilgi salgını: Covid-19 salgını döneminde Türkiye’de dolaşıma giren sahte haberler. Akdeniz İletişim Dergisi, 34, 422-444. <https://doi.org/10.31123/akil.779920>.

Akyüz, S. S. (2021). Aşı karşıtlığı ve şeffaflık algısında iletişim pratikleri ve siyasal atıf aidiyetlerin rolü. Yeni Medya Elektronik Dergisi, 5 (2), 172-185.

Aydın, A. F. (2020). Post-Truth dönemde sosyal medyada dezenformasyon: Covid-19 (yeni koronavirüs) pandemi süreci. Asya Akademik-Sosyal Araştırmalar, 4(12), 76-90.

A Haber (2020, Aralık 31). Aşı üzerinden algı operasyonu! Çin’den açıklama geldi: bir yalan haber daha! <https://www.ahaber.com.tr/gundem/2020/12/31/a-haberi-hedef-aldilar-asi-uzerinden-almi-operasyonu-cinden-aciklama-geldi-bir-yalan-haber-daha> adresinden 05.11.2022 tarihinde alınmıştır.

Ball, P. (2020). The lightning-fast quest for Covid vaccines and what it means for other diseases. Nature, 589 (7840), 16-18. <https://doi.org/10.1038/d41586-020-03626-1>.

BBC News Türkçe (2020, Aralık 3), Covid aşısı: Türkiye’ye ilk kısmı 11 Aralık’tan sonra gelecek, dört aşamada yapılacak. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55162155> adresinden 08.11.2022 tarihinde alınmıştır.

Bowen, G. A. (2009), Document analysis as a qualitative research method, Qualitative Research Journal, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>.

Broniatowski, D. A., Kerchner, D., Farooq, F., Huang, X., Jamison, A. M., Dredze, M., Quinn S.C. & Ayers J. W. (2022). Twitter and Facebook posts about Covid-19 are less likely to spread

- misinformation compared to other health topics. *PLOS ONE*, 17(1), e0261768. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261768>.
- Chew, C., & Eysenbach, G. (2010). Pandemics in the age of Twitter: content analysis of tweets during the 2009 H1N1 outbreak. *PLOS ONE*, 5(11). <https://doi.org/10.1371/JOURNAL.PONE.0014118>.
- Criss, S., Nguyen, T. T., Norton, S., Virani, I., Titherington, E., Tillmanns, E. L., Kinnane, C., Maiolo, G., Kirby, A.B. & Gee, G.C. (2021). Advocacy, hesitancy, and equity: exploring U.S. race-related discussions of the Covid-19 vaccine on Twitter. *International Journal of Environmental Research And Public Health*, 18(11), 5693. <https://doi.org/10.3390/ijerph18115693>.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538-542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>.
- Eke, E., Demir, M. ve Gövenç, F. (2020). Aşı karşıtlığı ve bireylerin aşı algısı üzerine bir araştırma. E. Eke (Ed.), *Sağlık Yönetiminde Güncel Tartışmalar İçinde* (1. Baskı, ss.229-253). Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Ergüney, M. ve Kara, B. (2022). Covid-19 aşısı ile ilgili infodeminin bireylerin aşı olma kararına etkisi. *The Turkish Online Journal Of Design Art and Communication*. 12(2), 363-382. <https://doi.org/10.7456/11202100/011>.
- Gerts D., Shelley C.D., Parikh N., Pitts T., Watson Ross C., Fairchild G., Vaquera Chavez N.Y. & Daughton A.R. (2021). “Thought I’d share first” and other conspiracy theory tweets from the Covid-19 infodemic: exploratory study. *JMIR Public Health and Surveillance*, 7(4). <https://doi.org/10.2196/26527>.
- Ghaddar, A., Khandaqji, S., Awad, Z., & Kansoun, R. (2022). Conspiracy beliefs and vaccination intent for Covid-19 in an infodemic. *PLOS ONE*, 17. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0261559>.
- Giritli İnceoğlu Y., (2022). Covid-19 pandemisi ve medya. TTB Covid-19 pandemisi 6. Ay değerlendirme raporu, 632-643, <https://www.ttb.org.tr/745yi8s>.
- Jolley, D., & Douglas, K. M. (2014). The effects of anti-vaccine conspiracy theories on vaccination intentions. *PLOS ONE*, 9(2), e89177. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0089177>.
- Kaplan, S., von Isenburg, M., & Waldrop, L. (2023). Prepandemic antivaccination websites’ COVID-19 vaccine behavior: content analysis of archived websites. *JMIR Formative Research*, 7, e40291. <https://doi.org/10.2196/40291>.
- Kesgin, Y., ve Ünlü İ. (2021). Covid-19 aşısı ve yalan haber: aşılanma öncesinde bireylerin yalan haber içeriklerini fark etme, takip etme ve teyit etme eğilimlerinin belirlenmesi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 35, 32-55. <https://doi.org/10.16878/gsuilet.914875>.
- Muric, G., Wu, Y., & Ferrara, E. (2021). Covid-19 vaccine hesitancy on social media: building a public twitter data set of antivaccine content, vaccine misinformation, and conspiracies. *JMIR Public Health and Surveillance*, 7(11). <https://doi.org/10.2196/30642>.
- Ngai, C. S. B., Singh, R. G., & Yao, L. (2022). Impact of Covid-19 vaccine misinformation on social media virality: content analysis of message themes and writing strategies. *Journal of Medical Internet Research*, 24(7), e37806. <https://doi.org/10.2196/37806>.

Oliver, J. E., & Wood, T. (2014). Medical conspiracy theories and health behaviors in the United States. *JAMA Internal Medicine*, 174(5), 817-818. <https://doi.org/10.1001/JAMAINTERNMED.2014.190>.

Pulido, C. M., Villarejo-Carballido, B., Redondo-Sama, G., & Gómez, A. (2020). Covid-19 infodemic: more retweets for science-based information on coronavirus than for false information. *International Sociology*, 35(4), 377-392. <https://doi.org/10.1177/0268580920914755>.

Sağlık Bakanlığı, (2020a). Covid-19 aşısı Sağlık Bakanlığı depolarında. <https://www.saglik.gov.tr/TR,77949/covid-19-asisi-saglik-bakanligi-depolarinda-30122020.html> adresinden 10.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Sağlık Bakanlığı, (2020b). Covid-19 aşısının analizleri Sağlık Bakanlığı laboratuvarlarında yapılıyor. <https://www.saglik.gov.tr/TR,77987/covid-19-asisinin-analizleri-saglik-bakanligi-laboratuvarlarinda-yapiliyor-05012021.html> adresinden 10.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/metodoloji> adresinden 10.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-covid-19-asisi-olan-hemsire-bayilarak-hayatini-kaybetti> adresinden 15.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-sinovacin-coronavac-asisinin-etkinligini-yuzde-70-olarak-acikladigi-iddiasi> adresinden 14.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-almanyada-asi-kaynakli-olum-iddialari>, adresinden 15.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-pfizer-biontech-asisinin-beklenenden-daha-az-etkili-oldugu-iddias,i> adresinden 12.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-videodaki-kadinin-asi-nedeniyle-titredigi-iddiasi>, adresinden 15.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-sinovac-asilari-enjektörlerde-satildigindan-erdogan-ve-kocaya-uygulananin-baska-bir-asi-oldugu-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/pfizer-biontech-asisinin-deneylerinde-alti-kisi-oldugu-iddiasi>, adresinden 15.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-videonun-covid-19-asisi-sirasinda-siringanin-ignesinin-kayboldugunu-gosterdigi-iddiasi>, adresinden 13.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-mikrobiyolog-dr-sucharit-bhaktinin-koronavirus-iddialari>, adresinden 13.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-israilde-bir-kisinin-asii-nedeniyle-hayatini-kaybetti-i-iddiasi>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-turkiyeye-ulasan-sinovac-asisinin-cinde-yasak-oldugu-iddiasi>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-asi-ureticilerinin-asi-olmasinin-yasak-oldugu-iddiasi>, adresinden 15.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-dsonun-asilarin-hastaliga-karsi-etkili-olmadigini-soyledigi-iddiasi>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-umit-aktasin-covid-19-asilari-hakkinda-iddialari>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-astrazenecanin-covid-19-asisina-14-haftalik-erkek-fetus-dnasi-eklendi-iddiasi>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-12-asi-gonullusunun-koronaviruse-yakalandigi-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-pfizer-biontechin-gelistirdigi-covid-19-asisinin-gonullulerde-yuz-felcine-neden-oldugu-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/asilarin-kisirliga-neden-oldugunu-gosteren-bir-kanit-yok>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-asinin-icindeki-luciferase-enziminin-genlerimizi-degistirecegi-iddiasi>, adresinden 16.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-bill-gatesin-asilarla-dunya-nufusunu-azaltmayi-amacladigi-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-kapagi-acilmamis-siringalarla-yapilan-asi-iddialari>, adresinden 17.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-sahte-siringalarla-asi-yapildigini-gosteren-video-iddiasi>, adresinden 17.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/brezilyali-doktorun-asi-denemeleri-nedeniyle-hayatini-kaybetti-iddiasi>, adresinden 17.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/imfnin-afrika-ulkelerine-borc-icin-asi-ve-cip-takma-gibi-sartlar-kostugu-iddiasi> adresinden 19.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/yeni-koronavirusle-ilgili-tespitler-iceren-metnin-doktor-mehmet-oze-ait-oldugu-iddiasi>, adresinden 19.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/italyan-milletvekilinin-bill-gates-ve-yeni-koronaviruse-dair-iddialari>, adresinden 19.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/asilarla-insanlara-maymun-ve-domuz-geni-enjekte-edildi-iddiasi> adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-koronavirus-surekli-mutasyona-ugradigi-icin-asinin-ise-yaramayacagi-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-covid-19-asilariyla-insanlara-fetus-hucreleri-enjekte-edilecegi-iddiasi>, adresinden 17.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-covid-19-asisi-ile-insanlara-maymun-ve-domuz-genleri-enjekte-edilecegi-iddiasi> adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-covid-19-asisi-ile-insanlara-mikrocipler-yerlestirilecegi-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-rna-asilarinin-insan-dnasini-degistirecegi-iddiasi>, adresinden 18.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-covid-19-testleri-ve-asiyla-ilgili-italyan-doktora-atfedilen-iddialar>, adresinden 19.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Teyit.org Doğrulama Sitesi, <https://teyit.org/analiz-norvecte-13-kisinin-pfizer-biontech-asisi-nedeniyle-hayatini-kaybettiği-iddiasi>, adresinden 19.03.2021 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA). (2020). Covid-19 pandemi değerlendirme raporu, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. Ankara.

Wang, Y., McKee, M., Torbica, A., & Stuckler, D. (2019). Systematic literature review on the spread of health-related misinformation on social media. *Social Science And Medicine*, 240. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.112552>.

WHO. (2019). Ten threats to global health in 2019. <https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019> adresinden 24.03.2023 tarihinde alınmıştır.

WHO. (2020a, Ağustos 25). Immunizing the public against misinformation. <https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/immunizing-the-public-against-misinformation> adresinden 10.12.2022 tarihinde alınmıştır.

WHO. (2020b. Şubat 2). Novel coronavirus (2019-nCoV) situation report 13. www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf adresinden 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.

WHO. (2022, Ocak 19). Novel coronavirus (2019-nCoV) advice for the public: Myth busters. www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters adresinden 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.

Yeung, A. W. K., Tosevska, A., Klager, E., Eibensteiner, F., Tsagkaris, C., Parvanov, E. D., Nawaz F. A., Völkl-Kernstock S., Schaden E., Kletecka-Pulker M., Willschke H. & Atanasov A. G., (2022). Medical and health-related misinformation on social media: bibliometric study of the scientific literature. *Journal of Medical Internet Research*, 24(1). <https://doi.org/10.2196/28152>.

Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (11. Baskı). Seçkin Yayıncılık. Ankara.